

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CCCLXXXIV

CLASSE DES SCIENCES HISTORIQUES

No. 10

Rédacteur
BOŽIDAR FERJANČIĆ
Membre de l'Académie

BEOGRAD
1998

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

1. Владимир Стојанчевић, <i>Бојицићев рад на иџроучавању Првој српској усјџанка</i>	1
Vladimir Stojančević, <i>Les recherches de Bogišić sur la Première insurrection serbe</i>	7
2. Владимир Стојанчевић, <i>Јован Сјџерија Појџовић у развоју цџколској законодавсјџива Србије</i>	9
Vladimir Stojančević, <i>Jovan Sterija Popović et le développement de la législation scolaire en Serbie</i>	20
3. Борислава Лилић, <i>Писмо из Хиландара иџроиџумана Евџимија из 1842. иодине</i>	23
Branislava Lilić, <i>La lettre du prieur Efstimija de Chilandar de 1842</i>	31
4. Десанка Ковачевић-Коић, <i>Трџовачке књиге браће Кабуџић – извор за иџривреду средњџвјекџвне српске дрџжаве</i>	33
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Les livres de commerce des frères Kabužić – source pour l'étude de l'économie de l'Etat médiéval serbe</i>	42
5. Владислав Поповић, <i>Култ свџејџој Димитрија Солунској у Сирмијуму и у Равени</i>	43
Vladislav Popović, <i>Le culté de saint Démétrius de Tessalonique à Sirmium et à Ravenne</i>	54
6. Слободан Душанић, <i>Пелџџонески рајџџови и неусјџех иџрчкој федерализма</i>	57
Slobodan Dušanić, <i>The Peloponnesian Wars and the Regression of Greek Federalism</i>	88
7. Јованка Калић, <i>Евроџа и Срби у XII веку</i>	95
Jovanka Kalić, <i>L'Europe et les Serbes au XIIe siècle</i>	106
8. Гојко Суботић, <i>Косјџурска сликарска цџкола. Наслеђе и образовање домаћих радиџџница</i>	109
Gojko Subotić, <i>Ecole de peinture de Castoria</i>	131

САОПШТЕЊА СА СВЕЧАНОГ СКУПА ПОВОДОМ 650 ГОДИНА ОД ПРОГЛАСА ЦАРСТВА У СРБИЈИ

1. Сима М. Ђирковић, <i>Србија и царсјџџво</i>	143
Sima M. Ćirković, <i>La Serbie et l'empire</i>	152

VIII

2. Божидар Ферјанчић, <i>Византија према Српском царству</i>	155
Vožidar Ferjančić, <i>Byzance et l'Empire serbe</i>	170
3. Љубомир Максимовић, <i>Српска царска титула</i>	173
Ljubomir Maksimović, <i>Le titre impérial serbe</i>	189
4. Војислав Кораћ, <i>Свети арханђели, Душанов царски маузолеј</i>	191
Vojslav Korać, <i>Le Monastère des Saints-Archanges – mausolée de l'empereur Stefan Dušan</i>	200
5. Гојко Суботић, <i>Сликариство у доба Царства</i>	203
Gojko Subotić, <i>The Painting during the Period of the Empire</i>	209

САОПШТЕЊА СА СКУПА ПОСВЕЋЕНОГ ДЕЛУ АКАДЕМИКА ВОЈИСЛАВА Ј. ЂУРИЋА

1. Војислав Кораћ, <i>Војислав Ј. Ђурић као историјар уметности</i>	213
2. Сима Ђирковић, <i>Дојринос Војислава Ј. Ђурића познавању српској средњеј века</i>	221

САОПШТЕЊА СА СКУПА ПОСВЕЋЕНОГ ДЕЛУ АКАДЕМИКА ДРАГОСЛАВА СРЕЈОВИЋА

1. Никола Тасић, <i>Пути Драгослава Срејовића до археолошкој ширине</i>	231
2. Милутин Гарашанин, <i>Драгослав Срејовић као историјар</i>	239
3. Петар Петровић , <i>Дојринос Драгослава Срејовића античкој археологији</i>	247
4. Војислав Јелић, <i>Драгослав Срејовић о античком мити и религији</i>	255

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

СРПСКА ЦАРСКА ТИТУЛА

Чињеница је, и она не подлеже никаквој сумњи, да средњовековна владарска титулатура представља сублимирани израз идеолошко-политичке основице на којој почива једна држава. Та основица неретко је постављена као неостварени идеал коме се стреми. Истовремено, у титули владара често се огледа и резултанта односа из домена тзв. *Realpolitik*. Ако понекад и противрече један другоме, оба ова формативна елемента различитих исходишта међусобно су тесно повезана. Српска царска титула у томе није изузетак.

Али, као што је добро познато, до уздизања на царство српска средњовековна држава, под династијом Немањића, морала је да превали дуг пут који обухвата неких 200 година властитог успона и сучељавања са Византијом – господаром, непријатељем и примером за угледање. На сваку значајну етапу, или степеницу, тог узлазног пута, не увек планираног али историјски детерминисаног, односе се дефиниције тројице великих проучавалаца српске владарске идеологије, које су готово задобиле вредност канона и на које овом приликом треба неизоставно подсетити.

Пре шездесет година проф. Георгије Острогорски је написао: „Средњовековна владарска титулатура је израз значаја и положаја њеног носиоца између других владалаца, а према томе и положаја његове државе између других држава“.¹ Касније је проф. Михаило Динић подвукао један значајан аспект читавог питања речима: „...титулатура владалаца обично сажето одражава територијални развој држава, понекада са више или мање историски оправданим претензијама на суседне земље“.² Најзад, усредсређујући се на Душанову царску титулу, проф. George Soulis је истакао: »The new title, Emperor of the Serbs and the Greeks, did not imply any basic change in the Byzantine notion of basileus as the head of the one

¹ Г. Острогорски, *Авџокрајџор и самодржац*, Глас СКА 164 (1935) 97 (= Сабрана дела IV, Београд 1970, 281).

² М. Динић, *Српска владарска титула за време Царства* (даље: Динић, *Титула*), ЗРВИ 5 (1958) 9.

and only universal Christian empire, but it simply adjusted this concept to an ethnic re-interpretation».³

Све наведене констатације логично проистичу већ из саме чињенице да је српски владар, упоредо са општим успоном земље и променама на међународној сцени, после великожупанског задобио краљевски, а затим и царски сан, да би коначно, у постнемањинско доба, сишао са врха лествице монархијских достојанстава. Међутим, тиме није потпуно расветљено значење уздицања на царство. Наиме, у историјској науци се већ дуго испољава схватање, које, рекло би се, и преовлађује, да је Стефан Душан био вођен никад оствареном визијом рушења, или бар разарајућег потискивања, Византијског царства и стварања једног новог, српско-грчког царства.⁴ Како је једном сажето дефинисано, уздицање на царство »...voulait dire que le vieil empire byzantin devait céder la place à un nouvel empire gréco-serbe«.⁵ Али, с друге стране, појављују се и изнијансиранији прилази, као што је схватање о Душановом настојању да постане један од учесника у увек живој ромејској пракси мултиплицирања царске титуле међу члановима владарске породице, понекад и двеју сучељених породица, или схватање о једноставном копирању бугарског модела паралелног царства, сраслог са ромејским државно-правним традицијама.⁶

Све споменуте процене, без обзира на њихову различиту садржину, засноване су на проучавању целине прилика у царству Душановом и његових потеза у спољној политици, као и на анализи његове царске титуле. Мада овај последњи аспект читаве „царске“ проблематике треба у редовима који следе да представља моју основну преокупацију, подсетио бих у најкраћим потезима и на остала два, са њим тесно повезана момента:

1. Обично се сматра да једно од главних обележја царства под Душаном представља преузимање византијских институција, почевши од владарске идеологије и њених пратећих елемената (титула, инсигније, аренге повеља), преко византинизоване хијерархије достојанстава државне елите, до структуре управних, судских и пореских беоцуга државне

³ G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors* (даље: Soulis, *Serbs*), Washington 1984, 30. Cf. et idem, *Suppl. Paper*, Proceedings of the XIIIth Intern. Congress, London – New York – Toronto 1967, 58.

⁴ Уп. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 221; G. Ostrogorsky, *Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVe siècle* (даље: Ostrogorsky, *Rélatiions*), Proceedings (в. нап. 3), 43; исти, *Византијски систем хијерархије држава*, Сабрана дела V, Београд 1970, 245; Soulis, *Serbs*, 60; idem, *Suppl. Paper*, 57, 61; Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Св. Богородице у Тејову* (даље: Кораћ, *Повеља за Тејово*), ЗРВИ 23 (1984) 161; В. Krekić, *Medieval Serbia: The Nemanjids and Byzantium*, Byzantine Studies Essays of Slavic World and the Eleventh Century, New York 1992, 45.

⁵ Ostrogorsky, *Rélatiions*, 42.

⁶ С. Ђирковић, *Србија уочи Царског*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 13; idem, *Between Kingdom and Empire: Dušan's State (1346–1355) Reconsidered* (даље: Ђирковић, *Kingdom-Empire*), Byzantium and Serbia in the XIVth Century, Athens 1996, 114 sq., 116 sq.

администрације.⁷ У истом смислу сведочио би и састављање Законика, што уз преузимање извесних византијских правних споменика, као што је Синтагма Матије Властара, а не само византијских правних норми, представља цара као законодавца попут царева у Константинопољу.⁸ Законодавца суштински удаљеног од духа својевремених судских реформи краља Милутина, заснованих претежно на традиционалном домаћем праву.⁹

Кад је реч о тзв. византинизацији Србије, треба, међутим, учавати извесну разлику између преузимања византијских установа у виду копирања „модела“, с једне, и непосредног задржавања институција, и људи, затечених приликом запоседања византијских области, с друге стране. Преузимање подражавањем не јавља се са царством, већ знатно раније. Довољно је подсетити на појаву проније у доба краља Милутина, као институције друштвеног и војничког устројства, на готово истовремену појаву кефалије, као локалног репрезентанта државне власти, на преузимање извесних облика византијске канцеларијске праксе.¹⁰ Тако се са проглашењем царства углавном интензивирају већ постојећи процеси у развоју неких значајних установа. С друге стране, у случајевима *искључиве царе*ве надлежности, као што је додељивање високих византијских достојанстава (деспот, севастократор, итд.), проглашење царства доноси потпуне новине.¹¹ Штавише, неке византијске установе (сенат у Серу, генералне судије у Серу и Тесалији) јављају се не за Душана, него тек у државама његових наследника. Значајно је да се у таквим случајевима радило о оним државама – наследницама Српског царства које су и саме, по суштини свог бића, представљале више византијске него српске творевине.¹² Интеграција тих области у Царство, која би подразумевала суштинске промене у њиховом животу, за краткотрајне српске власти није била остварена, а тешко да је била и предузимана.

⁷ *Историја српског народа* (даље: ИСН) I, Београд 1981, 531 сл. (М. Благојевић); Кораћ, *Повеља за Тешово*, 161 сл., који с разлогом указује на извесне разлике између аренги Душанових и византијских царских повеља.

⁸ Симптоматично је да управо у Законику јасно долази до изражаја Душаново осећање да уздизање на царство чини српског владара равним константинопољским царевима (в. даље, стр. 175 и нап. 30).

⁹ Уп. ИСН I, 470 (С. Ћирковић).

¹⁰ Г. Острогорски, *Пронија. Прилози историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 127 сл. (= Сабрана дела I, Београд 1969, 282 сл.); ИСН I, 469 (С. Ћирковић); Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици II*, Београд 1935, 6 сл. et passim.

¹¹ Б. Ферјанчић, *Десиоџи у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 156 сл.; исти, *Севасиокрајџи у Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 189.

¹² Ostrogorsky, *Rélations* 45 sq.; исти, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 87 сл., 91 сл. (= Сабрана дела IV, Београд 1970, 540 сл., 545 сл.); Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 251 сл.; исти, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 80 сл., 87, 132; Р. Радић, *Ο Συμεών Ουρέσης Παλαιολόγος και το κράτος του μεταξύ της βυζαντινής και της серβικής αυτοκρατορίας* (даље: Συμεών), *Byzantium and Serbia in the XIV th Century*, Athens 1996, 204 sq.

Јер, у новоосвојеним, ромејским областима махом долази до задржавања затеченог стања, што управо и чини, како је већ речено, сасвим посебан аспект процеса који можемо назвати византинизацијом. Управна структура, судство, порески систем, укључујући и знатан број чак поименично познатих представника дотадашње, византијске власти, дакле достојанственика грчког порекла, настављају да функционишу и под новом влашћу.¹³ Бар у прво време, једину видљиву промену, разуме се значајну, представљало је постављање Срба на извесне положаје, али не новостворене, него упражњене из ових или оних разлога. Међутим, до оваквих је именована долазило ређе него што би се могло претпоставити када је реч о смени власти двеју држава.¹⁴

У таквим околностима била је готово неизбежна извесна дихотомија државног организма. Класичним је већ постао податак византијског историчара Нићифора Григоре о томе како је Душан, прогласивши се царем, озваничио разлике које су постојале између старих српских земаља и византијских области, постепено припајаних још од времена краља Милутина. Наиме, новопроглашени цар је сину поверио земље између Јадрана, Дунава и Скопља, да њима влада по српским обичајима, а себи задржао „...romeјске земље и градове према уобичајеном ромејском начину живота“.¹⁵ Иако је модерна наука недвосмислено указала на то да Душаново царство није познавало управни дуализам у смислу Григорине изјаве, очевидно је да она посредно одражава разлике у начину живота, економским и друштвеним приликама, па и у организацији и методама управљања.¹⁶ Те разлике, упркос јединству државе, осећале су се због различитог историјског развитка појединих њених саставних делова, али и због споменутих недоречености унутар процеса тзв. византинизације српске државе. Ако се томе дода да је византинизација српске културе у ширем смислу речи имала корене који сежу у дубљу прошлост од појава о којима је овде било речи (насталих у Милутиново или Душаново време) и да се развијала посебном логиком преношења кул-

¹³ Ал. Соловјев, *Греческие архонты в сербском царстве XIV века*, ВSI 2 (1930) 275–287; Г. Острогорски, *Душан и његова властела у борби са Византијом*, Зборник у част шесте стогод. Законика цара Душана, Београд 1951, 83 сл. (=СД IV, 193 сл.); М. Живојиновић, *Судска у грчким областима српској царства*, ЗРВИ 10 (1967) 197–249; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима српској царства*, ЗРВИ 17 (1976) 101–125.

¹⁴ Тако нпр., док у врло значајном Серу кефалије задуго остају Грци, о чему вид. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 70 сл., у релативно безначајној области Трилиса и Вронта постављен је кефалија Србин, извесни Рајко. Cf. Соловјев – Мошин, бр. 4. Нема сумње да су неименовани жупани које извесна документа уопштено спомињу у новоосвојеним областима (исто, бр. 11, 55–56; бр. 18, 93; бр. 23, 16; бр. 28, 50) морали бити српског порекла.

¹⁵ Превод према ВИИИЈ VI, 270. За целину вести в. Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopenus, Воннас 1830, II 747. 1–14. За коментар в. ВИИИЈ VI, 265 н. 125 (Б. Ферјанчић).

¹⁶ Не треба посебно доказивати значај разлика о којима је реч. Довољно је указати на њихов одлучујући допринос растакању Српског царства. Cf. Љ. Максимовић, *Η ανάπτυξη κεντρικών ρολών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον 14αίωνα*, Byzantium and Serbia in the XIVth Century, Athens 1996, 282–290.

турних утицаја,¹⁷ онда постаје јасном сва поливалентност феномена који називамо Српским царством. Разумљиво, овакво стање ствари морало је да добије одговарајући одјек у владарској титулатури.

Царство је, у складу са основним начелима византијске политичке идеологије, захтевало установљење посебне патријаршије, до чега је и дошло у времену између Душановог царског проглашења и крунисања. За нашу тему ово је чињеница од посебног значаја, иако византијска политичка теорија и српска политичка пракса цару признају примат у односу на патријарха.¹⁸ Уздизањем српске цркве у ранг патријаршије као да је била подвучена легитимност самог царског достојанства, јер је присуство патријарха обезбеђивало пуноважност крунисања, чина без кога је царско достојанство нужно остајало недовољно утемељено.¹⁹ Душан, ожењен сестром бугарског цара и крунисан у присуству трновског патријарха, следио је по свој прилици пример Бугарске и њеног вековног искуства у „царским пословима“.²⁰ Ни савремено Трапезунтско, ни некадашње Епирско царство, оба без сопствених патријараха, нису у том погледу могла да послуже као узор. За Трапезунт је непостојање сопствене патријаршије, односно подређивање екуменској патријаршији, био саставни део признавања првенства Цариграда; за Епир био је то део надања да ће сам обновити царство Ромеја, привремено срушено у IV крсташком рату, и на тај начин спојити поново највишу световну и духовну власт у Цариграду.²¹ Да се не говори о тешко замисливом, никад реализованом председану стварања нове грчке патријаршије уз већ постојећу, била она у

¹⁷ Узимајући у обзир само немањихку епоху, морамо на овом месту подсетити на одавно познате чињенице, опсежно претресане на више места у ИСН I: византијски утицај у архитектури и сликарству видљив је већ у другој половини XII века, а у књижевности и правној литератури у XIII веку, при чему су духовни, а делимично и црквено-организациони миље у коме се развијају ови утицаји формирани у крилу византијске ортодоксије.

¹⁸ За положај византијског цара као владара римско-хришћанске васељене, од чије воље зависи и положај патријарха, в. (у изузетно богатој релевантној литератури): Г. Острогорски, *Однос цркве и државе у Византији*, Сабрана дела V, Београд 1970, 224–237; Н. Hunger, *Reich der Neuen Mitte*, Wien – Köln 1965; Елен Арвелер, *Политичка идеологија Византијској царстви*, Београд 1988; J. Karajopoulos, *Ἡ πολιτική θεωρία τῶν Βυζαντινῶν*, Солун 1992, 59–68; P. Schreiner, *Byzanz*, München 1994, 70 sq.; G. Dagron, *Empereur et prêtre*, Paris 1996. Практика је најчешће представљала одраз теоријски постављеног царског примата, што је и у Србији видљиво из целокупног Душановог понашања у домену унутрашње политике. Уп. ИСН I, 524–565 (М. Благојевић – С. Ђирковић – Д. Богдановић). Разуме се, положај српског цара није могао ни у једном спису бити теоријски постављен на византијски начин, али већ само издавање Закона, како је већ речено, са у њему израженим схватањима о надлежностима врховне власти, довољно говори о стању ствари.

¹⁹ В. даље, нап. 34.

²⁰ Cf. Ćirković, *Kingdom-Empire*, 119.

²¹ За уговор Трапезунта и Цариграда о првенству старе византијске престонице в. даље стр. 181. За сукоб Епира и Никеје око првенства при будућој обнови Византијског царства в. Алкмини Ставриду-Зафрака, *Νίκαια καὶ Ἐπίρος τὸν ΙΓ' αἰῶνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτῆσουν τὴν Αυτοκρατορία*, Солун 1990.

Цариграду била где другде пресељена. Како примери обеју наведених држава показују, у тадашњем грчко-византијском свету, мада не и у „Византијском Комонвелту“ у целини, било је лакше створити ново царство него нову патријаршију. У сваком случају, били су то идеолошки, просторно и временски удаљени примери и Душан је посегао за искуством суседа.

2. Спољна политика Стефана Душана, односно његова политика према Византији, почев од предвечерја стварања сопственог царства, иако изразито офанзивна током неколико година, обележена је признавањем владарских права Јована V Палеолога, легитимног представника византијске владајуће династије. Радило се о правима угроженим како у грађанском рату који је потресао Византију до 1347, тако и за владе Јована VI Кантакузина (1347–1354), која је уследила по том рату. Душан је, међутим, следио исти политички резон који је краља Милутина, после великих победа српског оружја, навео да свог таста, цара Андроника II, назове „господин и родитељ ми“, а његовог сина Михаила IX „брат краљевства ми“.²² Тако и краљ Душан новембра 1345, дакле после својих одлучујућих успеха у Македонији, у општој хрисовуљи Светогорцима признаје примат цара Јована V речима: „Да се никада не спречава помен цара Ромеја, него да се помиње у првом реду његово име, а онда и име нашег краљевства“.²³

Претпостављано је већ да је такво ромејско првенство могло бити поштовано и после Душановог уздицања за цара,²⁴ што у недостатку изворне потврде остаје отворено питање. Али, извесно је и веома значајно да он, кога је Јован V признао за цара и назвао својим стрицем (θετός) јула 1351,²⁵ у истом тренутку тражи од византијског цара сагласност да Хиландар држи имања која поседује. При томе, сагласност је тражена чак и за она имања која се налазе на територијама под скиптром српског владара.²⁶ Нема сумње да је осигурање које гарантује легитимни, макар и ослабљени, ромејски цар било још увек на високој цени и, штавише, признавано као арбитарно.

У таквим околностима, Душанова тражења млетачке помоћи за освајање Цариграда, поготову 1350. године, кад његов изасланик Михаило Бућа нуди Венецији уступање Епира или Пере као противуслугу, као

²² Actes de Chilandar (Actes slaves), edd. L. Petit – В. Korablev, Виз. Врем. 19 (1915), Приложения (=Amsterdam 1975), No 11, 91–93.

²³ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке љубеље српских владара*, Београд 1936, бр. 5 (р. 32), 32–34; превод према: исто (р. 33), 31–33.

²⁴ М. Динић, *Душанова царска њишћула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 99. – Ostrogorsky, *Rélation*, 53, оставља сасвим отвореним питање оваквог признања и после Душановог царског проглашења. Чињеница је да је већ фебруара 1346. Душан први пут тражио на Западу војну помоћ против Цариграда (cf. Ćirković, o. c., 111). С друге стране, он је и касније поштовао права Јована V. Уп. Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, Београд 1993, 185 сл., 198 сл., 205, 209–223, 237.

²⁵ Actes de Chilandar (Actes grecs), edd. L. Petit – В. Korablev, Виз. Врем. 17 (1911), Приложения (=Amsterdam 1975), No 138, 7–8.

²⁶ Ibid., 30–50.

да добијају другачији смисао од онога који им се обично приписује.²⁷ Млетачка подршка показује се потребном пре свега за одстрањивање Кантакузина из престонице, у години у којој је он, предузимајући сопствену противофанзиву кроз Македонију, једини пут био у прилици да угрози тековине ранијих српских успеха.²⁸ Са своје стране, Јован V несигурно маневрише између двојице моћних супарника.²⁹

* * *

Извори довољно јасно сведоче о томе да је Стефан Душан, не постављајући питање универзалности царства али држећи се духа византијских погледа на царско достојанство, сматрао задобијање царске титуле битном променом сопственог владарског статуса. У неким члановима Законика и у пропратном слову уз Законик он назива себе наследником (наставником) грчких царева, чак завршном фигуром низа царева, започетог са Константином Великим.³⁰ Представе у лози Немањића, која у ово време веома добија на значају, допуњују се ликовима византијских царева, оних који су имали својство таста појединих српских владара, што би према данашњим тумачењима значило да их је Душан сматрао својим прецима.³¹ Према једној релативно недавно обављеној анализи, и аренге српских царских повеља одишу новим духом – краљева дарежљивост рачунала је са милошћу на Страшном суду, а царева дарежљивост је његова врлина, слична божанској.³²

Величину и, што је још важније, карактер преокрета који се десио добро су уочавали умни и политички образовани савременици у Византији која је још увек била заточник римске универзалистичке идеје о једном васељенском, хришћанском царству. Већ помињани историчар Нићифор Григора, један од највећих византијских научника XIV века, у својој „Римској историји“ изричито наводи да се Душан „...прогласио царем Ромеја“ (βασιλέα Ῥωμαίων ἑαυτὸν ἀνηγόρευσε).³³ Душанов супарник, учени цар Јован VI Кантакузин, у својим мемоарима бележи да је српски владар „прогласио себе царем Ромеја и Трибала (sc. Срба)“ (βασιλέα ἑαυτὸν

²⁷ Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike III*, Zagreb 1871, 174. Cf. Ćirković, o. c., 118 sq., који се одваја од мишљења Динића, *Титула*, 14, да се радило о општем атаку на Византијско царство.

²⁸ О Кантакузиновој офанзиви в. ИСН I, 550 сл. (С. Ђирковић).

²⁹ За држање Јована V Палеолога уп. Радић, нав. дело, 194 сл.

³⁰ За различито стилизоване изразе Душанове самосвести уп. Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354, изд. Н. Радојчић, Београд 1960, 83–86, 142–144, 145–162; а затим и Љ. Стојановић, *Сјаре српске њовеље и њисма* I, Београд 1929, 65; С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњеје века*, Београд 1912, 677. Међутим, Д. Кораћ, *Светија Гора под српском влашћу*, ЗРВИ 31 (1992) 52, указао је на то да позивање на византијске царевице није у повељама увек било праћено поштовањем које би се очекивало, највероватније због начина на који је Душан задобио Царство.

³¹ Cf. V. J. Djurić, *L'art impérial serbe: marques du statut impérial et traits de prestige* (даље: Djurić, *L'art impérial*), *Byzantium and Serbia in the XIVth Century*, Athens 1996, 42 sq.

³² Кораћ, *Повеља за Тејово*, 161.

³³ Gregoras, o. c., II 747. 1–2.

ἀνηγόρευε Ῥωμαίων καὶ Τριβαλλῶν).³⁴ Дакле, утисак је њихов био, без обзира на то што пишу са којом деценијом временске дистанце, да је Душан преузео византијско царско достојанство, али је карактеристично да прећуткују чин његовог крунисања. Тиме је значај Душановог уздизања битно умањен. Јер, у Византији царем се могао прогласити сваки политички авантуриста са довољно моћи, али је тек примање круне из руку патријарха, по правилу у цркви Св. Софије, доносило жељени легитимитет.³⁵ Овако стилизоване изјаве утолико су значајније што оба аутора, иначе, Душана константно називају краљем и после његовог уздизања на царски сан. Они то чине потпуно у духу византијског званичног става који српско или било које друго страно посезање за царством начелно сматра узурпацијом ексклузивног права Цариграда на „римску“ империјалну круну.³⁶ Занимљив рефлекс овог контрадикторног приступа у квалификацији Душановог чина, приступа који је вероватно био доста раширен, налазимо у једној солунској краткој хроници с почетка XV века, у којој је Душан назван „цар Стефан, краљ“ (Στέφανος ὁ βασιλεὺς, ὁ κράλης).³⁷ Познији историчар Лаоник Халкокондил већ своди читав проблем на равн практичне, колоквијалне употребе, саопштавајући да својевремено „...Степан постаде цар Трибала (Срба)“ (Στέπανος ἐγένετο βασιλεὺς Τριβαλλῶν).³⁸

Ово етничко и територијално ограничење, које још и данас обе лежава наше „свакодневно“ спомињање Душановог царства, представља и највећи уступак који је, али изузетно ретко, званична Византија била спремна да учини. Разуме се, нико други до Јован V у споменутом хиландарском случају (јули 1351), речима: „преузвишени цар Србије и вољени стриц мој, господин Стефан“ (ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς Σερβίας

³⁴ Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum, ed. L. Schopenus, Bonnae 1829, II 552. 1–2. Недавно је N. Oikonomides, *Emperor of the Romans – Emperor of the Romania* (даље: Oikonomides, *Emperor*), Byzantium and the Serbia in the XIVth Century, Athens 1996, 126, подвукао да „Грци“ из српске верзије (в. даље) Душанове царске титуле јесу у ствари „Ромеји“, односно (дојучерашњи) поданици византијског цара.

³⁵ О степенастом уздизању на царство, заокруженом крунисањем, уп. класичну студију Екаторини Христофилопулу, Ἐκλογὴ ἀναγόρευσεις καὶ στέψεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Атина 1956. Колико је, управо у Душаново време, полагано на значај крунисања, најбоље показује пример Јована Кантакузина, који се 1341. прогласио царем у Дидимотици, затим 1346. био у Једрену крунисан од стране јерусалимског патријарха, да би поново приступио, овог пута сасвим пуноважном, чину крунисања у цариградској Св. Софији, после победе у грађанском рату 1347. године. У екстремно сложеним приликама, крунисање не само савладара него и владајућег цара могло је изостати, како показује пример последњег византијског цара Коњстантина XI, али оваква ситуација није имала никакву правну подлогу. Cf. D. M. Nicol, *The Immortal Emperor*, Cambridge 1992, 37 sq.

³⁶ Уп. ВИИНЈ VI, index, s.v., p. 671.

³⁷ P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* I, Wien 1975, Nr 49, 8. Иначе, кратке хронике употребљавају просту, али речиту фразу Στέφανος ὁ βασιλεὺς. Cf. Schreiner, o. c., I, Nr 53, 2; 91 (само Стефан); III, Nr 71a, 1–2.

³⁸ Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes, ed. E. Darko, Budapest 1922, I 49. 23.10.

καὶ περιπόθητος θεὸς αὐτῆς κύρ Στέφανος).³⁹ И поново, десет година после Душанове смрти, Јован V то чини на посредан начин, називајући његову удовицу „преузвишеном царицом Србије и вољеном сестром царства ми“ (τῆς ὑψηλοτάτης δεσποίνης Σερβίας καὶ περιποθήτου ἀδελφῆς τῆς βασιλείας μου).⁴⁰ На први поглед, поступак је, ограничавањем царства на исходишну државу, идентичан са начином признавања бугарске царске титуле.⁴¹ Али, стилизација титуле и епитет „преузвишени“, који се додељује Душану и Јелени, потпуно одговарају обраћању византијских царева краљу Милутину, који је за њих „преузвишени краљ Србије и вољени син (брат, стриц) и зет царства ми“ (ὁ ὑψηλότατος κράλης Σερβίας καὶ περιπόθητος υἱὸς (ἀδελφός, θεῖος) καὶ γαμβρὸς τῆς βασιλείας μου).⁴² Ограничења постављена српском царском титулару више су него очигледна, али то није био одраз његовог званичног статуса, него израз идеолошких фрустрација цариградског двора. За Светогорце, који су признавали власт Стефана Душана, он је био, попут сваког византијског цара са владарским ингеренцијама над Светом Гором: „моћни и свети наш господар и цар, господин Стефан“ (ὁ κραταῖδς καὶ ἅγιος ἡμῶν αὐθέντης καὶ βασιλεὺς κύρ Στέφανος).⁴³ Спомињање личног имена, разуме се, последица је истовременог постојања цара из легитимне династије Палеолог, јер иначе у званичном документу један једини, законити и владајући цар бива споменут само навођењем титуле.

Међународно признавање у правом смислу речи, или евентуално непризнавање, српске царске титуле неће на овом месту бити предмет посебне анализе, јер оно је свакако понајвише било резултат политичких потреба земаља у којима је долазило до одговарајућих реакција.⁴⁴ Питање је такође и да ли су на страним дворовима у потпуности били схватани сви *дејтаљи* идеолошких и политичких аспеката уздизања српског владара у царски ранг. Јер, као што смо видели, колоплет услова у којима је до тог чина дошло, како оних у земљи тако и оних у њеном најближем окружењу, није био нимало једноставан и та се околност морала одразити на физиономију царске титуле. Разуме се, реч је о њеном најзваничнијем облику, какав се налази, пре свега, у владарским потписима на повељама и, сасвим ретко, у интитулацијама повеља.

Као што је довољно познато, Стефан Душан је био први српски владар који је још као краљ, на годину дана пре проглашења царства, почео да

³⁹ Chil. gr., No 138, 292–294.

⁴⁰ Chil. gr., No 149, 1–3.

⁴¹ Још приликом првог признавања царске титуле бугарском владару, за време Симеона (893–927), Византија је прокламовала њено територијално ограничење на Бугарску. Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1983, 257; St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, London 1926, 93; G. Sergheraert (Ch. Gérard), *Syméon le Grand*, Paris 1960, 161 sq., И. Божилов, *Цар Симеон Велики (893–927): Златниј век на Средновековна Българија*, Софија 1983, 144.

⁴² Chil. gr., Nos 16, 1; 17, 1; 33, 1; 41, 20; 42, 3; 43, 3; 48, 2; 49, 2; 50, 4.

⁴³ Chil. gr., No 135, 1, 18, 26. Душанове повеље третиране су на Св. Гори у потпуности као царска документа: θεῖον καὶ προσκυνητὸν πρόσταγμα (Chil. gr., No 144, 19). Уп. сада и Динић, *Душанова царска шишиула у очима савременика*, 99 сл.

⁴⁴ Уп. Динић, нав. дело, 87–118.

издаје документа на грчком језику.⁴⁵ Тако се његови потписи јављају у српској и грчкој верзији, али то не значи, како се понекад помишљало, да је прва била намењена за домаћу а друга за међународну употребу.⁴⁶ Нити су грчке повеле биле намењене иностраним дестинатарима, нити су све завршаване искључиво потписима на грчком језику.⁴⁷ Постојање две верзије је ипак значајно, јер се у њима огледају различите традиције врховне власти, уз приметно настојање на њиховом обједињавању.

Најраширенији облик потписа на српском језику је СТЕФАН В ХРИСТА БОГА (БЛАГО)ВЕРНИ ЦАР СРБЉЕМ И ГРКОМ, очевидно настао по узору на бугарске царске потписе.⁴⁸ Стандардни облик грчког потписа гласи: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας. (Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије).⁴⁹ Ретки примери титулисања на латинском по типу више одговарају првој верзији.⁵⁰ О евентуалном бугарском узору за грчке потписе не може се говорити, јер нема сачуваних, ако су уопште и постојале, грчких повеља бугарских владара из периода Другог бугарског царства (XIII–XIV век). Приметно је, и сасвим разумљиво, угледање на византијску формулу потписа: Ν(ομεν) ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων. С(οgnομεν).⁵¹ Већ на први поглед српска и грчка верзија Душановог потписа показују међусобне сличности, али тешко да може опстати некадашње гледиште о идентичности обеју верзија које би се разликовале само по томе што садрже етничке или географске ком-

⁴⁵ Vassiliki Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, TM 10 (1987) No 3, pp. 298–302; Соловјев – Мошин, бр. 1–5 (септ.–нов. 1345).

⁴⁶ Уп. Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској тиџули*, ЗРВИ 12 (1970) 65.

⁴⁷ За српске потписе на грчким документима уп. Соловјев – Мошин, бр. 5, 80–81; бр. 9, 82; бр. 16, 68–70; бр. 18, 114; бр. 28, 63 (=P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – Dénise Papachryssanthou, *Actes de Lavra* III, Paris 1979, No 140, 28).

⁴⁸ Титула Стефана Душана, осим у наведеном облику, јавља се у потписима на српском језику у више варијаната. Њихов прецизан, сажет и потпун преглед сачинио је недавно Oikonomides, *Emperor*, 123–125. Уп. и (за титулу и основе царске идеологије) Кораћ, *Свеиџа Гора*, 51 сл., 54 сл. Владари II бугарског царства титулишу себе царевима (понекад и самодршцима) „Бугара и Грка“. Cf. Максимовић, нав. дело, 73 н. 56; I. Djurić, *Titles of the Rulers of the Second Bulgarian Empire in the Eyes of the Byzantines*, Charanis Studies, New Brunswick N.Y. 1980, 32 sq. – D. Korać, *The newly discovered charters of Stefan Dušan for the Monastery of Philotheou*, ЗРВИ 27/28 (1989) 206, приметио је да Душан у српским потписима на грчким документима као да са одређеним циљем изоставља „Грком“, употребљавајући доследно најкраћу верзију без посебних етничких или географских одредница. Међутим, на повељи из 1344 (Kravari, 302) унет је комплетан потпис.

⁴⁹ Овакав потпис имају све Душанове грчке хрисовуље, разуме се – уколико није стављан потпис на српском језику. Уп. Динић, *Тиџула*, 10; Oikonomides, *Emperor*, 125.

⁵⁰ Динић, *Тиџула*, 10 н. 3, 14, 16.

⁵¹ Византијски царски потписи пролазили су кроз хронолошки одредљиве промене, мада су основни елементи титуле имали трајну вредност. Наведени облик коначно је усвојен у XI веку. Cf. F. Dölger – J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre* I, München 1968, 123.

поненте.⁵² Иако је основно значење обеју верзија заједничко, у питању су два различита сплета идеолошких и политичких традиција.

Наведена српска верзија царског потписа, својом етничком садржином, одваја се од праксе из доба краљевства кад је, у складу са преовлађујућим западноевропским маниром и пореклом краљевске круне, употребљаван „територијални“ принцип.⁵³ То не значи да се „етнички“ принцип може сматрати супериорним у односу на територијални, иако би се могло помислити да звучи „византијски“, односно „царски“.⁵⁴ Јер, у значајном броју Душанових потписа на српском, у духу српске титуларне традиције, навођењем појединих територија (не увек свих заједно) поред основне одреднице „Срби и Грци“, прецизира се шта српски цар код „Грка“ држи: Поморје (не поморске стране из краљевских времена), Западне стране, (сав или велики) Дис, Деспотат, Албанију.⁵⁵ Било је то развијање и прецизирање апелатива „честник“ грчких страна, односно грчких земаља, који се јавља у краљевској титули после великих освајања 1343. године.⁵⁶

Упадљиво је да царска титула у српској верзији не садржи апелатив *самодржац* (ни знатно ређи епитет *самодржавни*), који је представљао обавезни део краљевске титуле, али и грчке верзије царског потписа (αὐτοκράτωρ). То је веома значајна разлика у физиономији двеју верзија царске титуле. Према давнашњем запажању проф. Острогорског, израз *самодржац*, иако изведен из византијског царског атрибута, у Србији губи царску ауру и добија специфичан смисао.⁵⁷ Појављује се још за првовенчаног краља, а код познијих писаца постхумно везује и за Стефана Немању,⁵⁸ са значењем на које су сви Немањићи изузетно полагали – само-

⁵² Уп. Динић, *Титиула*, 9 сл.

⁵³ Cf. Oikonomides, *Emperor*, 125 sq., који сматра да су у питању две традиције у навођењу царске „надлежности“ – западна/територијална и византијска/етничка, које се са установљењем Царства, помало изненађујуће, користе са међусобно замењеним местима: у српским потписима јављају се етничке, а у грчким територијалне одреднице.

⁵⁴ Тако Дјугић, о. с., 36, који се позива на Максимовић, *Грци и Романија*, 64, где таквог става нема. За даљу библиографију уп. Радић, *Συμμεων*, 207 н. 57.

⁵⁵ Систематизација потписа са овим „додацима“: Oikonomides, о. с., 124. За објашњење ових географских имена уп. Динић, *Титиула*, 9–14; за њихов општи политички смисао уп. Ђирковић, *Србија уочи царства*, 11. У једној повељи за Хиландар, чак, потпис не садржи спомен Грка, већ само појединих „њихових“ територија: Новаковић, *Зак. сјом.*, 424; А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српској права*, Београд 1926, 132. По Динићу, нав. дело, 17, то је „неразумљив пропуст“. – Soulis, *Serbs*, 37, погрешно наводи да се прецизирајући географски подаци јављају и у Душановим грчким потписима.

⁵⁶ Уп. М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956) 1–10; Кораћ, *Повеља за Тејово*, 157 сл.

⁵⁷ Уп. Г. Острогорски, *Автoкpαττωp и самодржац*, 141–160 (=Сабрана дела IV, Београд 1970, 321–338).

⁵⁸ Исто, 142 сл. (=Сабрана дела IV, 322 сл.); Lj. Maksimović, *L'idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 36.

сталан, независан господар, који своју власт не заснива на беневолености било ког овоземаљског владара. Очеvidно је да са царством наглашавање ове самосвојности постаје непотребно у српској верзији владарске титуле, док се у грчкој верзији навођењем автократора само следи византијски узор. У свом представљању на српском језику цар није могао задржавати атрибуте који су већ били у употреби код његових претходника са нижим владарским рангом. Сасвим је природно што ће се самодржавност поново наглашавати, из разумљивих психолошких и политичких разлога, у титулатури кнеза Лазара, па и Стефана Лазаревића, дакле у време кад је Царство представљало само прошлост.⁵⁹

Одредница „Србљем и Грком“, која генерално обележава границе простирања власти цара Душана, није била везана само и експлицитно за његову титулу и личност. Употребљавана је и за означавање осталих важних представника српске државности. Тако је према сведочењу царевог животописца почетком 1354. у Серу одржан сабор „србски и грчки“, а у повељи манастиру Богородице у Архилевци из августа исте године наследник првог српског патријарха назван је „патријарх Србљем и Грком, кир Сава“.⁶⁰ Ако се сада подсетимо и на оно што је овде изнето о генези и основици структуре Душановог царства, уочљива је усклађеност царске титулатуре, у њеној српској верзији, са стварним оквирима државе. Можемо слободно рећи да ствари не стоје другачије ни са одговарајућим царским обележјима грчке провенијенције.

Грчка верзија царске титуле, како је речено, у основи следи стандардну византијску титулатуру, са изузетком атрибута – Србија и Романија – који одређују простор њених ингеренција. Ти атрибути јесу познати византијској политичкој теорији, и разуме се пракси, али не произлазе из политичке идеологије којом је одређиван положај самих византијских царева. Лако је схватљиво да појављивање српског имена и у овој верзији не представља византијски допринос, али је сам израз Србија у државно-правном значењу преузет из византијског а не из српског политичког вокабулара.⁶¹ Још сложеније стоје ствари са Романијом.

Ако је уопште тражен пандан „Грцима“, изразу који познајемо из српске верзије, изразу који уз етничко значење обухвата уопште поданике са византијских простора, онда ни *Ἑλληνας*, ни *Γραικοί* нису ни могли

⁵⁹ Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 132 сл., 136 сл.

⁶⁰ Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 380 (прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 289); Новаковић, *Зак. сџом.*, 739. Уп. Динић, *Душанова титула у очима савременика*, 93–95, који је показао да оваква патријаршијска титула постоји од почетка Царства; Острогорски, *Душан и његова властела*, 83; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 142 сл.; Soulis, *Serbs*, 81.

⁶¹ Евидентно је да српска изворна титулатура, али и српски текстови уопште, не употребљавају назив Србија за означавање државе. С друге стране, у византијској литератури је то уобичајен назив, разуме се – уколико се не употребљавају архаизирајућа имена за српски народ, тако омиљена код учених аутора. Уп. Н. Радојчић, *Како су називали Србе и Хрвати византијски историчари XI и XII века Јован Скилица, Нишифор Вријеније и Јован Зонара?*, ГСНД 2 (1927) 1–15.

ући у политичку оптику српских властодржаца.⁶² Једини одговарајући израз био би Ῥωμαῖοι, због целокупне његове политичке конотације у византијској државно-правној традицији. Али, употреба овог израза, ако је већ навођен а не само подразумеван, била је резервисана искључиво за цара који резидира у Константинопољу – Новом Риму.⁶³ У читавом византијском свету, после неуспелог давнашњег покушаја бугарског владара Симеона да се наметне као ромејски цар, није се могло више ни помислити на сличну узурпацију тог ексклузивног апелатива.⁶⁴ Чак и конкурентски цареви – бугарски и трапезунтски – придржавали су се реченог правила игре.

Нарочито је занимљив случај Трапезунта, некадашњег саставног дела Византијског царства. Са том државом Цариград је склопио посебан уговор 1282. године, обавезујући трапезунтског цара на регионализацију сопствене титуле: цар Истока, Ивираца, Пиратије.⁶⁵ Никакав сличан уговор није могао бити склопљен са Душаном, можда и због сложене ситуације створене грађанским ратом који је тада харао Византијом. На то имплицитно указује један изузетно важан дипломатички детаљ. Наиме, српски владар употребљавао је менологион (менологем) – посебну скраћену формулу којом византијски цар, употребљавајући пурпурно мастило, својеручно оверава наредбодавна документа, – што је било ускраћено како трапезунтском цару, тако и самим византијским царевима – савладарима.⁶⁶ Ниједан уговор о подели сфера власти и титулатури на основама такве поделе засигурно не би превидео менологион као својерстан знак врховног суверенитета, него би ускратио српском владару његову употребу.

У реченим околностима израз Романија представљао је решење које се готово наметало, уколико је Душан желео да изрази стремљење ка византијском наслеђу. О значењу Романије као подлози за овакав поступак одавно сам написао: „Израз Романија је... везан за појам царства на Босфору, али се ретко односи на државу као правну институцију. Његову

⁶² Ниједан од ова два паралелна етнонима не појављује се у политичком животу Византије са било каквом званичном конотацијом. Њихова употреба била је тек у повоју и строго ограничена на интелектуалне или стране кругове са којима Србија и њена политичка идеологија нису имале никаквих додирних тачака.

⁶³ Као што је познато, византијска политичка идеологија инсистира на римству Царства, чији су поданици, без обзира на етничко порекло, називани Ромејима. Међутим, на овом изразу није у царској титулатури било инсистирање, све док се није показало, стварањем царства Карла Великог, да искључиво право Византије на царску титулу може бити угрожено. Од тада, односно од Ахенског мира 812. године, којим је Карлу била призната царска титула, Цариград почиње у владарској титулатури да инсистира на ромејству сопственог царства. Уп. Острогорски, *Историја Византије*, 202 сл.; Oikonomides, *Emperor*, 128.

⁶⁴ За разматрање неуспеха Симеонових крајњих циљева в. нап. 41.

⁶⁵ Cf. N. Oikonomides, *The Chancery of the Grand Komnenoi: Imperial Tradition and Political Reality*, *Ἀρχαῖον Πόντου* 35 (1978) 321 sq.

⁶⁶ У погледу употребе менологема на релацији византијски савладари – трапезунтски цар – Душан уп. Oikonomides, *Emperor*, 122 sq. О менологему уопште: Dölger – Karayannopoulos, *Urkundenlehre*, s. v. Menologem.

садржину сачињавају географски и културни моменат... У њега су укључене све земље... традиционално сматране византијским... Латински цареви и званично узимају титулу императора Романије... После рестаурације Византије термин... коначно губи своје политичко значење и на Западу... Под Романијом се (од тада) подразумевају егејски круг и грчко залеђе, без обзира на политичку припадност⁶⁷. Могло би се, дакле, рећи да је цар Душан, рачунајући на овај или онај начин на византијско наслеђе, увођењем Романије у своју грчку титулу подвлачио да држи простране територије које су и раније биле у саставу царства Ромеја.

Чињеница је, међутим, да се у композитној царској титули обеју верзија српско име – Србљи, односно Србија – обавезно налази на првом месту, онако као што је то било у време краљевине. Уздизање на царство ту није донело никакву промену. Значење ове околности схватљиво је по себи и, разуме се, одавно је уочено. Али, недовољно је уочено да целокупне тадашње промене у титулатури, изузев увођења самог царског апелатива, нису изведене намах, нити синхронизовано са почетком царске епохе. Наиме, обе потоње верзије царске титуле – српска и грчка – јављају се, наравно са краљевским основним атрибутом, још пре проглашења царства. Тако јула 1344. године Душан на хрисовуљу у корист неких поседника из Зихне ставља потпис СТЕФАН В ХРИСТА БОГА ВЕРНИ КРАЉ СРБЉЕМ И ГРКОМ.⁶⁸ Октобра 1345. године на хрисовуљи за меникејски манастир код Сера Душан се потписује као Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας.⁶⁹ Примери јесу усамљени али и врло речити. Поготову ако имамо у виду да се уверење цара Душана, овде већ спомињано, о његовом легалном укључивању у ред наслеђа византијских царева појављује већ у краљевској повељи из 1345. године за охридску Перивлепту, истина само у вези са новоосвојеним областима.⁷⁰ Тако излази да атрибути Душанове царске титуле у обе њене верзије проистичу бар толико из освајања, односно стварне ситуације на терену, колико из идеолошких премиса које су свакако претходиле проглашењу царства. У сваком случају, евидентно је задржавање неких основних форми, уведених у последњим годинама краљевства.

Идеологија Царства добија за истраживаче додатна разјашњења посматрањем титуларног преокрета до ког долази у време Душановог полубрата, цара Симеона (Синише) Палеолога. После неуспелог покушаја да оспори наслеђе цару Урошу и извесних перипетија с тим у вези, он је од 1359. консолидовао своју власт у Тесалији, доскорашњој области

⁶⁷ Максимовић, *Грци и Романија*, 71–72. В. сада, такође, и Oikonomides, о. с., 127 sq.

⁶⁸ Kravagi, о. с., 302. За Душанове српске потписе тог времена уп. Korać, *Charters*, 202 sq., који за овај потпис наводи да је јединствен за краља Душана (205).

⁶⁹ A. Guillou, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le Mont Ménécéé*, Paris 1956, No 39, 104 (=Соловјев – Мошин, бр. 2, 157–159). Међутим, у овом смислу не може бити искоришћен натпис у Св. Ђорђу Полошком, будући да очевидно у више тачака одступа од званичне титулатуре и стога нема вредност релевантног документа: ΚΡΑΛΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΠΑΣΕΣ ΣΕΡΒΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΡΟΜΕΩΝ (sic!). Уп. Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски илустрацији у Полошком I*, Зограф 14 (1983) 62.

⁷⁰ А. Соловјев, *Одабрани споменници српској држави од XII до XV века*, Београд 1926, 127–129. – Korać, *Charters*, 204, не верује у предложено, али не нуди ново датирање. Истовремено (204 н. 121) скренуо је пажњу на разлику између интитулације и потписа, која не доводи, међутим, у питање вредност података из повеље.

Душановог царства.⁷¹ Своју царску титулу сматрао је пуноважном, своју власт потпуно сувереном, будући да је, попут Душана, издавао простагме оверене менологемом.⁷² Посредно се да закључити да му је титула била признавана у Византији, јер је његова удовица у титуларном приручнику »Ektesis nea« названа царицом Србије (δέσποινα Σερβίας).⁷³ Иако се фактички радило о квазицарству, Симеон се није одрицао Душановог наслеђа, али је себе у повељама називао царем и автократором Ῥωμαίων καὶ Σέρβων или Ῥωμαίων καὶ Σερβίας, додајући и презиме Палеолог.⁷⁴ Директан изданак куће Палеолог и господар једне изразито византијске области, он се више осећао византијским него српским владаром и то осећање јасно је изразио употребом имена Ромеја и стављањем тог имена на прво место у титули. На такав гест Душан се никад није усудио, упркос реалној снази коју је поседовао, а велико је питање да ли је на њега и помишљао.⁷⁵ Тако јаснијом постаје идеолошка основица његове титуле.

Као што је овде већ истакнуто, владарски потписи доносе најпотпуније облике титуле, и то није случај само са средњовековном Србијом. Сфрагистички и нумизматички материјал, углавном због уштеде простора, нуди само делимичну реконструкцију титулатуре, понекад и на начин који би без других извора могао да одведе истраживача на странпутицу. Тако оба типа Душанових печата – тзв. „српски“ и „византијски“ – или не садрже никакве додатне апелативе уз огољену титулу „цар“, односно „василевс“ или их доносе у описном, али скраћеном виду: „земље српске“, односно „земље српске, поморске и грчке“.⁷⁶ Индикативно је, међутим, да цар Урош, уколико већ не користи очеве печате, на сопственима више не употребљава израз „грчке земље“.⁷⁷ На новцу, са његовим латинским

⁷¹ Уп. Ферјанчић, *Тесалија*, 242 сл.

⁷² Соловјев – Мошин, бр. 29, 25 (1357); бр. 30, 25 (1357); бр. 33, 123 (1362).

⁷³ И. Ђурић, »Ektesis nea« – византијски приручник за „ийијакија“ о српском ња-џријарху и неким феудалцима крајем ХИ века, ЗФФБ 12/1 (1974) 422 сл. За даљу библиографију уп. Радић, *Συμεών*, 207 н. 57.

⁷⁴ Соловјев – Мошин, бр. 31, 202–204 (1359); бр. 32, 85–87 (1361); бр. 34, 101–103 (1366). За коментар уп. Максимовић, *Грци и Романија*, 75; Радић, о. с., 200 sq. – Најзад, напоменимо и то да о високим аспирацијама деспота Јована Углеше, као једног од удеоних владара после Душанове смрти, сведочи и један његов потпис, за деспота (и самог Углешу такође), сасвим необичајен, јер подражава царски стил потписивања: Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὐγκλέσης. Cf. *Actes de Zografou*, edd. W. Regel – E. Kurtz – B. Korablev, Виз. Врем. 13 (1907), Приложения (=Амстердам 1969), No 43, 123 (=Соловјев – Мошин, бр. 36, 155–156).

⁷⁵ Уп. Максимовић, нав. дело, 75; Oikonomides, *Emperor*, 121, 127sq., који сматра да би се овакав приступ изменио приликом евентуалног заузимања Цариграда.

⁷⁶ Уп. Кораћ, *Повеље за Тейово*, 145 сл., 151 сл., 154. В. сада и Kravari, о. с., Appendix I.

⁷⁷ Кораћ, нав. дело, 153.

натписима, све изгледа чак недоследније, будући да је могућно да Душан буде титулисан истовремено као REX RASIE и IMPERATOR (sic!) ROMANIE.⁷⁸

Најзад, релативно отвореним остаје питање колико је чин уздицања на царство имао видљивог утицаја на иконографска и архитектонска решења, као и на украшавање рукописа.⁷⁹ Ово питање нема непосредну везу са садржајем титулатуре, али је од значаја за изучавање њене идеолошке подлоге. Сасвим недавно, у постхумно објављеним редовима, академик Војислав Ј. Ђурић оснажио је тезу о одговарајућим иновацијама које су видљиве у овим доменима, нарочито приликом представљања владарске породице, где »...les portraits des souverains... constituaient non seulement une incarnation de l'autorité émanant de leur statut de suzerain, mais aussi de l'image triomphale des vainqueurs dont le pouvoir est d'origine céleste.«⁸⁰ С друге стране, добро је познато да српска владарска иконографија знатно пре проглашења царства уводи, на монументалним портретима, елементе византијског царског орната.⁸¹ Та амбивалентност промена везаних за царство, оних које се јављају с његовим проглашењем, и оних које су и раније видљиве, рекло би се да је у складу са променама у начину дефинисања владарских титула. Другим речима, целокупни релевантни изворни материјал делом антиципира царство и пре његовог проглашења, а делом дефинише уздицање на царство као јасан преокрет у поретку ствари.

Ова спознаја могла би да буде од већег значаја за проучавања српског средњег века него што то, можда, изгледа у површнијем прегледу његових мена. Као и у неким другим сферама живота тог доба, титулатура која прати Царство указује на постојање мешавине различитих идејних и материјалних елемената, мешавине српске самосвојности и византијског универзализма, мешавине која нас упућује на слојевито посматрање историјских појава.

⁷⁸ Вид. С. Димитријевић, *Хронологија Душановој царској новца*, ИЧ 9–10 (1959) 117–119; Soulis, *Serbs*, 30; Ćirković, *Kingdom-Empire*, 111, 116.

⁷⁹ Вид. разматрања, недавно изнета у: V. J. Djurić, *L'art impérial serbe*, 29–36, 37 sq., 48 sq., 52, као и нешто другачије постављена запажања Г. Суботића, у чланку објављеном у овој истој свесци Гласа САНУ.

⁸⁰ Djurić, о. с., 38.

⁸¹ С. Радојчић, *Поршрејии српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 82 сл.

Ljubomir Maksimović

LE TITRE IMPÉRIAL SERBE

Résumé

L'accession à l'Empire marque sans doute l'apogée de l'essor politique de l'Etat médiéval serbe. Cet acte est perçu aujourd'hui de manière différente, s'agissant de son fondement idéologique. Néanmoins, toutes les appréciations partent de a) la situation globale en Serbie, et b) de la politique de Dušan envers Byzance.

(a) On estime généralement qu'une des principales caractéristiques de l'Empire était d'avoir emprunté les institutions de Byzance, y compris en premier lieu l'idéologie du souverain. Il convient cependant de discerner une certaine différence entre le fait d'emprunter les institutions par imitation et celui de maintenir les institutions byzantines en place. Le premier phénomène est un élément du processus amorcé à l'époque du roi Milutin, tandis que le second est caractéristique de la situation dans les régions conquises par Dušan. D' où l'existence, encore que non formalisée, d'une certaine dichotomie de l'organisme de l'Etat, qui ne pouvait manquer d'avoir des incidences sur les titres des souverains. D'autre part, (b) l'aspiration de Dušan à accéder à l'Empire ne dénie pas la légitimité du règne de Jean V Paléologue.

La proclamation de l'Empire était perçue, aussi bien en Serbie qu'à Byzance, comme un immense tournant qui faisait du souverain serbe une partie prenante des prérogatives de l'empereur byzantin. Pour toutes ces raisons, le titre de Dušan prit la forme qui était, dans toutes les versions standard – serbe et grecque – ainsi conçue: STEFAN (PIEUSEMENT) FIDÈLE A CHRIST DIEU EMPEREUR DES SERBES ET DES GRECS – Στέφανος ἔν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας. La différence entre les styles »territorial« et »ethnique« découle des différences entre les titres traditionnels en Serbie et à Byzance. Néanmoins, elle n'a pas une importance de fond car ces deux approches ont »changé de place«: le style »serbe« se trouve dans les signatures grecques et le style »grec« dans les signatures serbes. Dans la version serbe, il n'y a pas non plus le nom appellatif »autocrate« parce qu'il a dans la tradition serbe une signification différente de celle qu'il possède dans la tradition byzantine.

Les deux versions du titre font apparaître une certaine limitation par rapport au caractère universel du titre impérial byzantin et ne constituent pas, en ce sens, un changement du titre utilisé jusqu'à la fin de l'époque de la royauté. C'est le demifrère de Dušan, Siméon Paléologue, issu de la famille impériale byzantine et souverain de la Thessalie, terre byzantine, qui finira par modifier le style des titres et introduire le nom appellatif byzantin traditionnel »Romain« qu'il met même à la première place.

C'est ainsi que, tout comme les autres formes phénoménales de la »Serbie byzantine«, le titre impérial serbe anticipe l'Empire avant même sa proclamation et le définit, en partie également, comme un net bouleversement de l'ordre des choses. Cette connaissance peut avoir une signification plus large dans les futures études synthétiques du Moyen âge serbe.